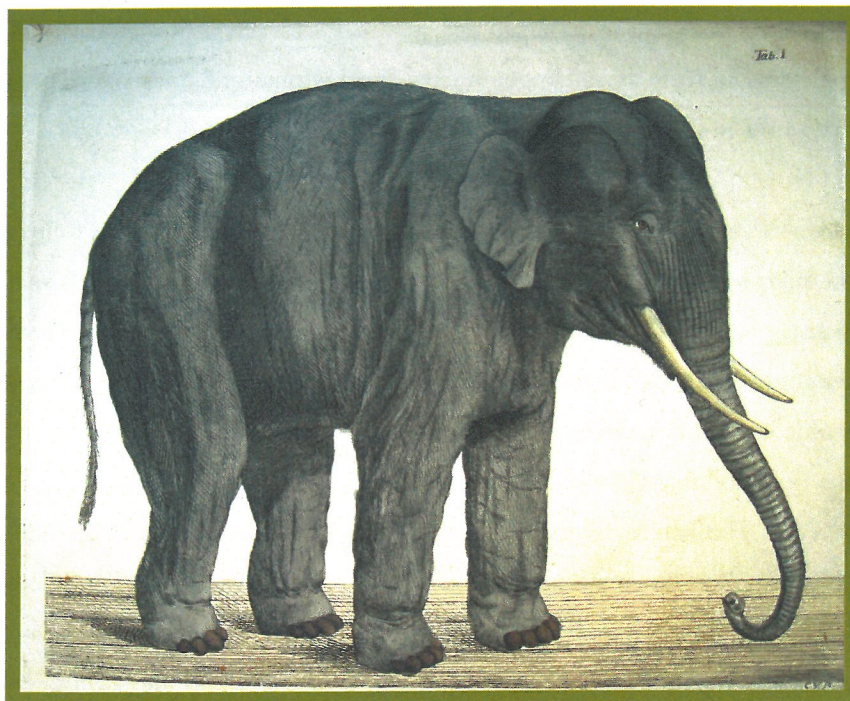

I VÅR HERRES HAGE
Svensk zoologi i Kunskapskällan

Malin Bünsow

2013

Kunskapskällans Skriftserie Nummer 14

År 1995 utkom nummer två i Kunskapskällans Skriftserie med titeln *På skattjakt i Kunskapskällan* författad av Bengt Myrgård, Kunskapskällans eldsjäl och nestor. *På skattjakt i Kunskapskällan* är en inspirationsartikel med syfte att väcka nyfikenhet och kanske rent av lust att forska. Bengt Myrgård leder oss här på en tematisk rundvandring bland samlingens skatter. Vi får stifta bekantskap med Kunskapskällans store donator Eric Havtons handskriftssamling som präglas av det tidiga 1800-talets passion för hembygd och folkliv. Historia och litteraturhistoria både i tryck och handskrift, musik i form av samlingen noter i Forsbydonationen och naturvetenskapliga skrifter får också bli en del av skattjakten, för att nämna några områden.

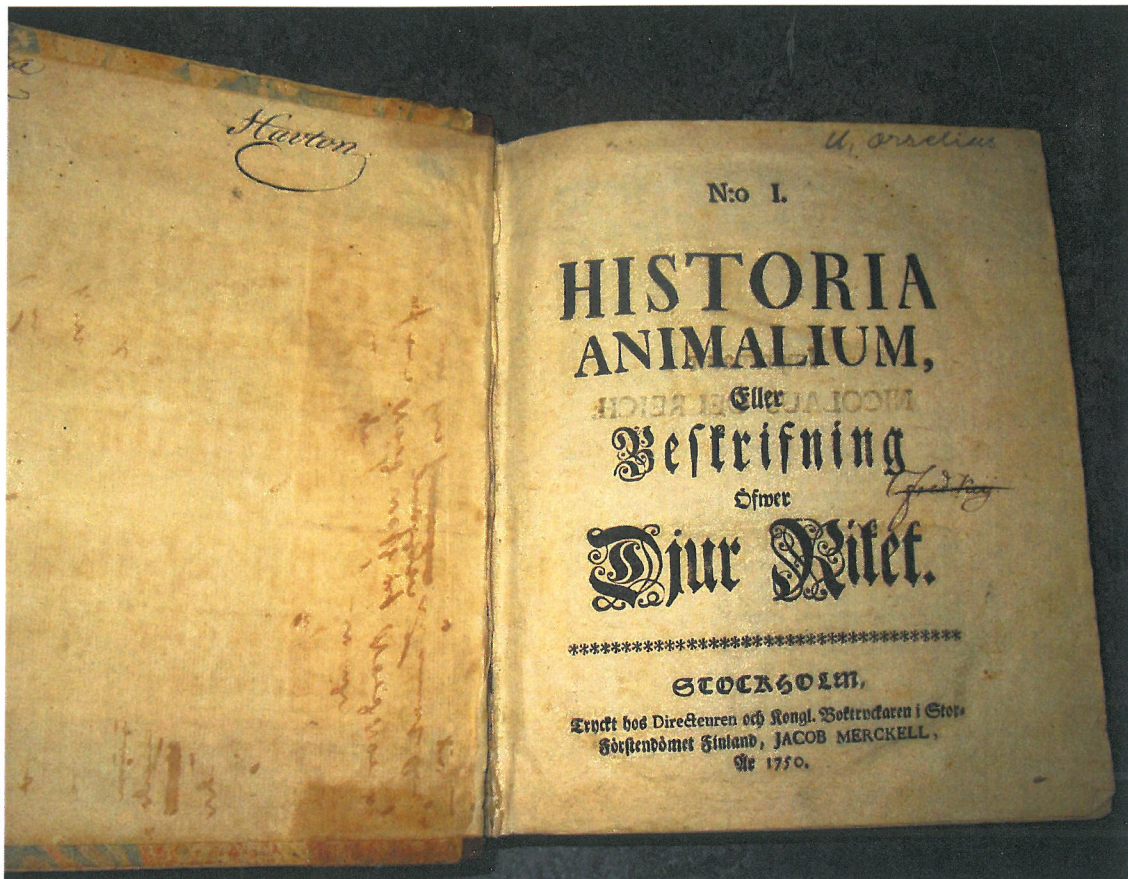
Naturvetenskapen, närmare bestämt den svenska zoologin, kommer att vara fokus för min lilla skrift, som är tänkt som en inspirationskälla i samma anda som Bengt Myrgårds skattjakt. Under de dryga två år jag hade förmånen att ägna en del av mitt arbete vid Västerviks Gymnasiebibliotek åt att försöka göra Kunskapskällans bestånd pedagogiskt tillgängligt för elever, lärare och allmänhet kunde jag fritt botanisera i hyllorna, ett privilegium som är få förunnat. En avdelning som jag gärna uppehöll mig vid var den med naturvetenskapliga verk, hylla U i bibliotekssystemet. Här kan man hitta verk som är intressanta ur vetenskapshistorisk synvinkel genom sina texter och ur konstnärlig synvinkel genom sina illustrationer. Bland dessa har jag valt ut några stycken som jag vill lyfta fram i ljuset eftersom de lätt hamnar i skuggan av samlingens naturvetenskapliga dyrgripar, såsom Copernicus i 1500-talsutgåva, Linnés skrifter (varav en med dedikation av författaren) med flera. De verk som jag har plockat ut är följande: *Historia animalium eller Beskrifning öfver Djur Riket* av Magnus Orrelius, *Svensk zoologi* av Johan Wilhelm Palmstruch, Conrad Quensel med flera, *Utkast till elefantens naturalhistoria* av Conrad Quensel, *Skandinaviska foglar* av Magnus Körner. Av dessa tar Orrelius det största textutrymmet i min framställning medan de andra författarna får nöja sig med en kort biografi. De får tala för sig själva genom sina bilder. Titeln "I vår Herres hage" har valts med tanke på den starka koppling som fortfarande fanns mellan naturvetenskap och religion under 1700-talet, inte minst hos Linné och hans efterföljare, och som vi kommer att se i högsta grad hos Magnus Orrelius.

Det måste poängteras att min text inte grundar sig på någon egen forskning, utan fakta har hämtats från litteraturen om de författare och verk som behandlas. Min viktigaste ledstjärna har varit Björn Dals översiktsverk *Sveriges zoologiska litteratur. En berättande översikt om svenska zoologer och deras tryckta verk 1483 - 1920*. För övriga referenser se avslutande lista. Bilderna har jag själv tagit med en enkel digitalkamera och redigerat efter bästa förmåga i ett elementärt dataprogram, så

kvaliteten är långt ifrån professionell – men tanken är som sagt att väcka nyfikenhet, och originalen finns att beskåda i Kunskapskällan för den som vill.

HISTORIA ANIMALIUM ELLER BESKRIFNING ÖVER DJURRIKET

Hyllan för naturvetenskap i det så kallade A-biblioteket i Havtonrummet innehåller inte så många volymer, men några som är desto mer spännande. Böckerna är inte bundna i några praktband, utan har ett anspråkslöst yttre. Bland dessa återfinns en drygt 800 sidor tjock bok som inte ser mycket ut för världen. Innanför de slitna pärnarna döljer sig vår första zoologiska handbok skriven på svenska språket, *Historia animalium eller Beskrifning öfver Djur Riket* utgiven 1750 av en anonym författare (ett vanligt förfarande vid denna tid).

Titelbladet till *Historia animalium*. "N.o I" anger att det är det första arket. Boken gavs ut med ett ark i veckan.

Till vänster på ovanstående bild syns Eric Havtons eleganta signatur. På själva titelbladet har namnet på den tidigare ägaren, Fredrik Key, strukits över. Eric Havton levde under många år i egenskap av informator i nära relation till familjen Key på herrgården Vindö i Östra Ed. Den

bokintresserade Fredrik Key avled 1817 och hans hustru två år senare. När Keys boksamling såldes på auktion 1820 köpte Eric Havton in flera volymer som nu finns i Kunskapskällan.¹

FÖRFATTAREN OCH HANS TID

Frihetstiden innebar ett uppsving för naturvetenskaperna i Sverige. Dessa hade en given plats i den nyttofilosofi, utilismen, som genomsyrade samhället vid denna tid. År 1739 grundades Kungliga Svenska Vetenskapsakademien på initiativ av bland andra Linné, Mårten Triewald, Jonas Alströmer och Johan von Höpken. I fokus för Vetenskapsakademins verksamhet stod naturvetenskapens ekonomiska nytta. Detta gällde i hög grad botanisk och zoologisk forskning som man hoppades skulle hitta djur- och växtarter som kunde utnyttjas av människan. För att fler skulle nå kunskap i dessa ämnen efterlystes användbara läroböcker. Tidigare hade det inte funnits mycket skrivet om växt- och djurriket, och det lilla som fanns var skrivet på latin. Det mest utförliga ditills om vår fauna var avsnittet om nordiska djur i Olaus Magnus *Historia de gentibus septentrionalibus* (Historia om de nordiska folken) som utkom 1555. Kapitel 17-22 ägnas åt djuren. Olaus Magnus grundar sig inte på någon egen forskning utan utgår från äldre källor såsom Aristoteles och Plinius den äldre. Även fabeldjur och monster har sin plats i framställningen. Carl von Linné utgav 1746 *Fauna Svecica*, den första svenska nationsfaunan, givetvis skriven på latin och huvudsakligen i form av klassificerande tabeller. Linnés skrifter var banbrytande men passade inte som handböcker i naturkunnighet.

I en annons i Stockholms Posttidningar den 26 oktober 1749 lockar boktryckaren Jacob Merckell med följande: ”På vårt svenska tungomål är en historia animalium eller en beskrifning om alla de på jordaklotet befintliga fyrfotade, wingade, krypande och sjö- samt hafsdjuren sammanfattad, bestående af fyra delar.” För att verket skulle bli mer gångbart på marknaden och billigare att trycka utgavs det arkvis en gång i veckan från starten av 1750. Det såldes i prenumerationsform, ej i lösnummer, och kostade 12 daler i kopparmynt för ett år. Den latinska titeln på det svenskspråkiga verket, *Historia animalium*, hade den anonyme författaren lånat av en känd föregångare, schweizaren Konrad Gessner (1516-1565) som gav ut ett verk där han på 4500 sidor gjorde anspråk på att beskriva samtliga djur på jorden. Även andra lånade Gessners titel, till exempel finns det i Kunskapskällan ytterligare två *Historiae animalium*, den ena av Wolfgang Franzius från 1687, den andra av Johannes Cyprianus från 1688. *Historia animalium* betyder

¹ Uppgifterna om Havton och familjen Key har hämtats ur Barbro Magnussons uppsats *Eric Havton. Skisser över "en verklig hederns och ärans man"*. Kunskapskällans Skriftserie Nummer 13. 2012.

”Djurens historia”, men med här används det grekiska ordet *historia* i sin ursprungliga betydelse ”kunskap” eller ”utforskning”. Kunskapen om djur, växter och mineraler kallades under 1700-talet ”naturalhistoria”, en term som gick tillbaka på den romerske författaren Plinius den äldres (17-79 e.Kr.) encyklopediska verk *Naturalis historia*. Benämningar som ”zoologi”, ”geologi” eller ”biologi” fanns inte ännu.

När Linné fick syn på annonsen blev han mycket upprörd. Han fruktade att det var någon som med hjälp av anteckningar från hans populära föreläsningar var fräck nog att ge ut dessa. I ett brev till Vetenskapsakademins sekreterare Wargentin skriver Linné att han, om ett plagiat föreligger, drar sig ifrån inte bara faunan, utan från allt arbete. Den store mannen kunde dock andas ut när verket väl började komma ut. Det var inte fråga om något plagiat, även om författaren hade hämtat en hel del fakta från Linné.

Vem var då mannen bakom *Historia animalium*? Efter spekulationer om att det kunde vara Linnés vän Johan Browallius eller fårexperten F. W. Hastfehr kom det fram, antagligen genom en vink från författaren själv, att det var en viss Magnus Orrelius, en person som stod utanför de akademiska kretsarna.

Magnus Orrelius (1717-1794) föddes i Orrviken i Sunne socken i Jämtland ”af fattiga och ringa föräldrar”. Fadern Hans Hemming Fanberg var soldat och dog i fälttåget i Norge 1718. Han efterlämnade änkan Brita. Orrelius skriver i sin självbiografi² att hon ”en huswill encka, måste i största fattigdom hela 14 åren försörja en blind swärmoder och dessutom 3ne söner af hwilka den äldste Hemming vid fadrens död 3 år gammal, den medlerste Måns, knapt 2 år och den yngste, Olof, ännu ofödd”. Trots de tuffa villkoren fick lille Måns som enligt biografien utmärkte sig för ”en besynnerlig böijelse för bokwett” möjlighet 1731 börja att studera vid Frösö trivialskola och därefter 1736 vid Härnösands gymnasium. Genom att han fick tillstånd att gå runt och tigga pengar till studierna i Västerbottens hövdingedöme, så kallad *venia viaticandi*, kunde han bege sig till Uppsala universitet 1740. Nu hade Måns Fanberg ändrat sitt namn till Magnus Orrelius (efternamnet efter Orrviken). Hans svåra ekonomiska situation gjorde att studierna blev splittrade och att det aldrig blev någon examen. Orrelius titulerade sig student ända upp i femtioårsåldern. Det fanns många karriärmöjligheter utan magistergrad, men Orrelius huvudämne i Uppsala hade varit teologi och för att bli präst krävdes examen. Istället blev han livet ut en mångsysslare. Till och från försörjde han sig som privatlärare åt välbeställda familjers

² Självbiografien finns i C. H. Braad, *Ostrogothia Literata* i Linköpings Stiftsbibliotek.

barn. År 1757-1761 arbetade Orrelius revisor vid Jonas Alströmers manufakturverk i Alingsås. Orrelius trivdes inte; han kände sig behandlad som "en kontorspojke eller quodlibetarius under yra och storsinta pojkers commando" och var dessutom missnöjd med lönen. Ända blev han kvar fram till Alströmers död. Han sökte en tjänst som lärare vid Härnösands gymnasium 1762, men fick den inte. En tänkbar anledning var att han tillhörde fromhetsrörelsen herrnhutarna som inte var accepterad av den evangelisk-lutherska ortodoxin. Det var dock framför allt som skriftställare han kom att tjäna sitt uppehälle. Det var inte lätt att leva på sitt författarskap vid den här tiden. Ett sätt att få inkomster var att dedicera verk till någon högt uppsatt person som kunde ge pengar eller anställning som tack, men det var inte aktuellt för Orrelius. Dels umgicks han inte i de rätta kretsarna, dels var han en principfast moralist – fjäsk för överheten låg nog inte för honom. Istället läste han korrektur och översatte bland annat predikosamlingar, ett arbete som betalades per ark. Hans eget författarskap består huvudsakligen av småskrifter och pamfletter som han antingen lät trycka på egen bekostnad eller fick betalt från andra tryckare i friexemplar som han kunde sälja. Han drev också bokhandel i Norrköping dit han hade flyttat i samband med att riksdagen hölls där 1769. Han blev kvar i Norrköping fram till sin död.

Orrelius egna skrifter var av moraliskt indignerad art. Han engagerade sig starkt i frågor om äktenskap, barnuppfostran och lyxkonsumtion. Idag skulle man nog kalla honom antifeminist. Han driver tesen att det är "quinnowälde, barnamord och frosseri" som är orsak till folkminskning och sedefördärv i Sverige. Kvinnan bör enligt Orrelius "för sina uppstudsigheter och tillgrepp erkänna sig brottslig och godvilligt undergå den husaga som anses tjänlig till hennes bättring". Hon fördärvar dessutom barnen: "Hustruns klemmande med barnen drar deras sinnen till allehanda fjällerier." Dessa klokheter framläggs i skriften *Tänkar om folkminskningen*. Trots sina åsikter om kvinnan gifte han sig 1772 med Anna Chatarina Pihl som var änka efter en hovmusiker. Paret fick inga barn vilket kanske var tur med tanke på den serie barnuppfostringsartiklar Orrelius publicerade i Norrköpings weckotidningar under rubriken "Om prygelstraff" signerade "Amadeus Barnkär". Märk väl att det inte var fråga om någon kritik av detta inslag i barns uppfostran utan en rekommendation. Andra exempel på hans författarskap är *Ungkarlarnas lama skäl til hinder för giftermål*, *Hufvudkällan til Sweriges wäl eller we*, *Tänkar om öfverflödsvarors försäljare och i synnerhet om caffeskänkerier*. Några av hans skrifter var religiösa pamfletter i allegorisk form skrivna i samarbete med den kontroversielle och sedermera avsatte prästen Anders Carl Rutström. Förutom *Historia Animalium* var endast två skrifter till naturvetenskapliga, *Inledning til djurkänningen eller redig beskrifning på härtills bekanta fyrfotade eller däggande djur; til allmänhetens nöje och nytta författad och med nödiga figurer försedd av Magnus Orrelius*

(1776) och *Swenska fiskafånget* (1791). Den sistnämnda en handbok om fiskar och deras användning och nytta. En fullständig förteckning över Orrelius författarskap avslutar Gunnar Brobergs artikel ”Magnus Orrelius en frihetstida moralist och skribent”.

Vid sin död 1794 efterlämnade den asketiske Magnus Orrelius ett magert arv, bland annat en svart jacka och väst, gamla och vända, samt en frackrock och väst. Övriga kläder hade fått säljas för att bekosta sjukvård och begravning. Hans latinska och tyska böcker testamenterades till en bagare Brunnström för att användas av dennes söner. I övrigt återstod för änkan ett hus som var intecknat till hälften.

BOKEN

Historia animalium var det första verk som Orrelius gav ut, som tidigare nämnts 1750-1751.

Människan – skapelsens krona?

Reklamannonsen utlovade som vi sett ett verk som skulle beskriva alla på jordklotet existerande djur. Så blev det inte. På de drygt 800 sidorna hinns bara däggdjur med, ett sjuttioal, och avsnittet om människan upptar cirka 200 sidor. Orrelius har anammat Linnés inordnande av människan bland de andra djuren. I likhet med de flesta av sina föregångare presenterar Orrelius

inte resultatet av egna iakttagelser eller egen forskning. Det skriver han själv i bokens inledning: "Ämnet är widlyftigare, än at någon ensam, hela sin lifstid, under ständig upmärksamhet, gitter thet fulleligen utröna. Man tänker förthenskull anföra thet förnämsta, som her och ther finnes upteknat af goda Auctorer..." Dessa "auctorer", det vill säga källor, redovisas inte konsekvent. Boken har 175 hänvisningar till 80 författare, de flesta i första hälften. De flesta (16) referenserna är till den "eftertäncksamme och lärde" Plinius den äldre. Linné får 5 referenser, men även flera oredovisade lån.

Magnus Orrelius tar avstånd från tron på existensen av fabeldjur som enhörningen, som han skyller Aristoteles för att ha uppfunnit. Om enhörningen säger han att det "är troligit at thetta djuret i början varit skapadt i Aristoteles och andra finteliga samt för fabler och dikter benägna grekers hjerna." Inte heller tror han att kameloparden, det vill säga giraffen, är en korsning mellan kamel och leopard. Tyvärr är hans argument emot detta att leoparden i sin tur är resultat av en korsning och alltså sterilt. I övrigt förhåller han sig okritisk till sina källors utsvävningar i myter och folktro. I kapitlet om filfrassen, det vill säga järven, vidarebefordrar han Olaus Magnus berättelse om järvens glupskhet. Namnet "filfrasse" kommer för övrigt av tyskans "viel fressen" – "äta mycket". Orrelius beskriver vilken omåttlig aptit djuret har på kött, framför allt as, för att sedan ge följande beskrivning: "När the, som sagt är, ätit så mycket, at the werker och swider them i buken, söka the up twänne när intil hwarandra stående Trän eller någon trång Bergsklyfta,

tränga sig ther emellan fram och således per posteriora [genom bakdelen] befordra utgiften af the dryga inkomsterna, på thet the måtte få äta vidare och förnöja sin lystna smak.” Orrelius var inte ensam om att hålla fast vid gamla föreställningar – till och med Linné trodde att svalorna övervintrade på botten av sjöar!

Järven i Historia animalium.

Här kan det vara på sin plats att säga något om illustrationerna i *Historia animalium*. De är utförda i en ganska primitiv träsnittsteknik, kanske av författaren själv. I allmänhet går de tillbaka på mer eller mindre kända förlagor. Så har järven kopierats från Olaus Magnus.

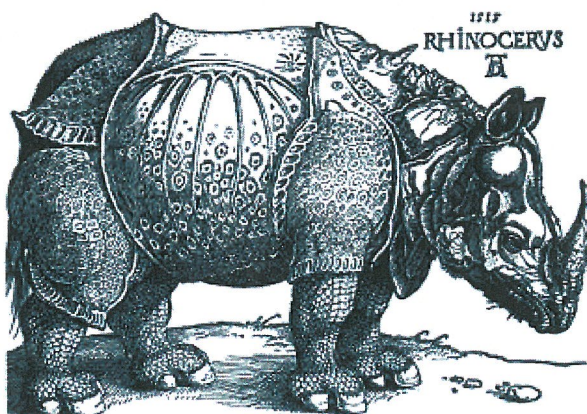
Järven hos Olaus Magnus.

Ett annat exempel på hur en gammal bild återanvänds är illustrationen till kapitlet om noshörningen. Björn Dal visar på följande i *Sveriges zoologiska litteratur*, s. 72. Först Orrelius noshörning:

Magnus Orrelius noshörning, vid denna tid kallad enhörning.

Den ursprungliga förlagan var Albrecht Dürers berömda träsnitt från 1515. Enligt Björn dal den kanske mest kopierade djurbilden någonsin.

Albrecht Dürers noshörning. Orrelius version är som synes spegelvänd.

Många av illustrationerna är träsnittade kopior av kopparsticken i John Johnstons *Historiae naturalis* (1650-1653).

Vill man läsa mer om återanvändning av bilder rekommenderar jag Björn Dals artikel "Den känner jag igen! Illustrationer som allmångods" i *Bild i bok* från 1990.

Räven, en listig och glupsk gynnare.

Boken upplägg följer inte den linnéanska systematiken, vilket däremot den 26 år senare utgivna *Inledning til djurkänningen* gör. Ark 1-15 behandlar rovdjur, med lejonet som nummer ett. Ark 16-24 gnagande djur, ark 25-26 "några rara amerikanska djur" (till exempel "wallrussen" och "sjuppen", det vill säga tvättbjörnen). Därpå följer helklövade (ark 27-40), tveklövade (ark 40-76) och till slut ark 77-104: apan (apa, babian, markatta) och människa.

Trots att så utlovats i annonsen ges inte mycket till anatomiska beskrivningar av djuren. Deras utseende beskrivs i den gamla traditionen att jämför med andra djurs karaktäristika. Så här står det till exempel om tigern: "Är ungefär så stort som then största hund eller något mindre än et lejon och liknar en katt och lejinna till utvärtens skapnaden."

N:o V.

VI.

Wargen, Lupus.

Bland alla Klodjur är knapt något, som mera oroar både wilda och tama Kreatur, än Wargen, besynnerligen i the Nordiska och Lilla Länder, såsom Swerige, Ryssland och Norrige, thet i the stora skogar och obebodde platser aldrakänst trifwas. För trettio år tillbaka woro the tämmeligen sällsynte här i Swerige: men hafwa sedermera tagit öfwerhanden. I Engeland och Skottland, på Den Sardinien och Rugen finnas the icke, emedan the thet förmodeligen genom flitigt jagande blifwit utödde. Wegener berättar uti sin Staats Geschichte, at Konung Edvard I. i Engeland skal hafwa befalt Inwånarne i Hertigdömet Wallis at lefwerera årligen 300. Wargstin i stället för annor utgift.

Then lärde Jonston fördelar thesa Djur i Fyra slag; nemligen, 1. Skogs-Wargar, *Lupi silvestres*, som

Första sidan av kapitlet om vargen. Denna skildras på sedvanligt sätt som girig och blodtörstig. Den medeltida föreställningen om vargen som symbol för djävulen lever fortfarande kvar.

Den fromme Magnus Orrelius text är ett gott exempel på den syn på naturen som under 1700-talet gick under namnet fysikoteologi. Enligt fysikoteologin kunde man genom att utforska naturen se hur ändamålsenligt denna hade skapats av Gud och därigenom komma fram till en kunskap om Honom. Den mest kända formuleringen av denna tanke är väl Linnés inledning till *Systema naturae*: ”Jag såg den oändlige, allvetande och allsmåttige Guden på ryggen, då han gick fram, och jag hisnade! Jag spårade efter Hans fotsteg över naturens fält och märkte utur vart enda [...] en oändelig vishet och makt, en outrannsakelig fullkomlighet.” Orrelius inleder *Historia animalium* med följande: ”Werket prisar Mästaren. Skal then store Mästaren och osynlige Guden til sin warelse och ägenskaper blifwa rätteligen känd, måste hans härliga werk och gjerningar noga betraktas.” Ändamålet med boken är framför allt ”kännedom af Skaparens prisvärda werk [...] at under ständigt betraktande af the skapade tingen, förundra sig öfwer Skaparens outransakelige wihet, obegripeliga godhet och oändeliga magt.”

Förutom att lämna över åt läsaren att förundras över spåren av Skaparen i skapelsen kommer Orrelius med många mer direkta moraliska och religiösa yttranden. Särskilt i det långa kapitlet om människan passar han på att moralisera över detta släktes allmänna förfall. En egenhet är att Orrelius i en äldre tradition beskriver djuren som sinnebilder av mänskliga egenskaper. Sålunda berättar han om ”kameloparden” (giraffen) at: ”Thetta rara och besynnerliga djuret är en sinnebild af the menniskor, som fått af Gud några besynnerliga och owanliga sinnes=agenskaper, at thermed dels göra halt uti the hos allmänheten gångbara galenskapen, och bringa folk til skälig eftertanka, dels ock at föra them på andra och bättre vägar.” Han fortsätter: Menniskors wanart är så stor, at hwar och en gärna skulle wilja wara såsom en Gud på jorden och reglera all ting efter egen smak och godtyckjo.” Giraffens aparta utseende gör den till en ”outsider” som inte följer hopens åsikter och får därmed symbolisera de människor som vågar gå den rätta vägen utan hänsyn till den allmänna opinionen. Naturligtvis passar de glupska rovdjuren som sinnebilder av mänskliga frossare, makthungriga och girigbukar.

Den utilistiska tidsandan får också sitt utrymme. Orrelius skriver om hur djuren kan vara till ekonomisk nytta för människan och dessutom ägnas mycket plats åt dietråd och kreatursmedicin.

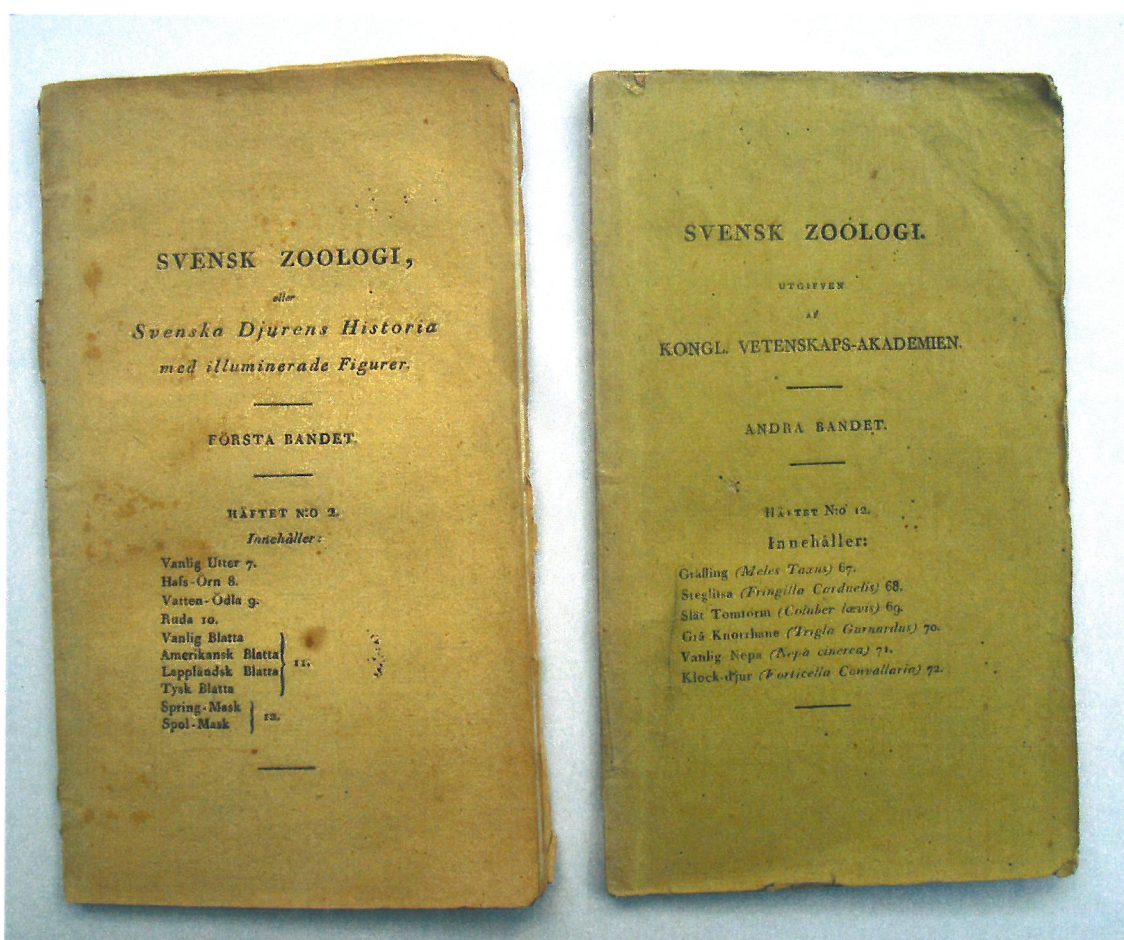
Lodjuret, ytterligare ett blodtörstigt rovdjur.

Därmed lämnar vi den färgstarke moralisten Magnus Orrelius för att gå vidare till en zoologisk litteratur av mer saklig och nykter art, även om en del mytiska föreställningar om djuren hängde med in på 1800-talet.

SVENSK ZOOLOGI

Från Magnus Orrelius grovt tillyxade träsnitt och tryck i frakturstil går vi nu över till ett verk med handkolorerade etsningar på fint velinpapper och text i stilfull och tydlig antikva.

När jag gick igen hyllorna i den avdelning av Kunskapskällan som kallas Myrgårdsrummet efter donatorn av de böcker som ryms där, stötte jag på några slitna och oansenliga små häften med titeln **Svensk Zoologi**. Nyfiket öppnade jag ett och fann de mest underbara djurplanscher i färg. Varje häfte innehöll bild och text om ett djur från vardera av de sex klasserna i djurriket: däggdjur, fåglar, kräldjur, fiskar, insekter och ”mask-kräk”, det vill säga övriga lägre djur såsom maskar, blötdjur och annat.

Två häften av Svensk Zoologi.

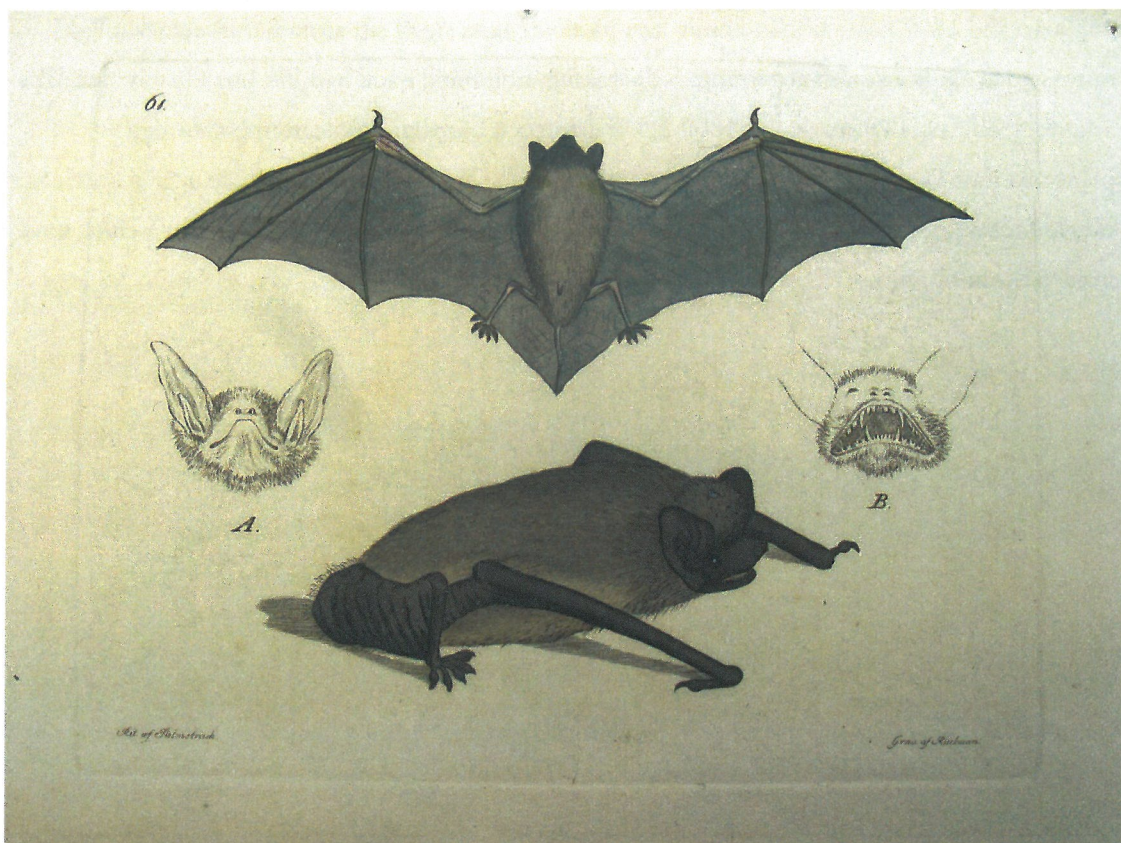
Senare fann jag i en ganska anonym kartong i Forsbyavdelningen en annan samling av dessa häften. I denna kartong låg dessutom några andra zoologiska pärlor som vi ska återkomma till senare, *Elefantens naturalhistoria* av Conrad Quensel, *Skandinaviska Foglar* av Magnus Körner.

Svensk Zoologi började ges ut 1806 under ledning av Johan Wilhelm Palmstruch. Palmstruch som föddes 1770 var ursprungligen militär till yrket Redan vid elva års ålder blev han fänrik vid Upplands regemente. Palmstruch deltog i 1788-90 års krig samt följde med Rosensteins beskickning till Marocko 1791. Han var dock ”utrustad med ett större mått af bildning än hvad som vid den tiden var vanligt bland militärer” och avslutade sin militära karriär som ryttmästare vid Adelsfaneregementet 1796 där fick viss frihet att ägna sig åt annat än militärverksamhet. Därefter arbetade Palmstruch som lärare vid Fribyggårdens lyceum samt bedrev lantbruk under några år. Vid 1800-talets början kunde han på allvar ägna sig åt sitt stora naturvetenskapliga intresse och sin konstnärliga gärning. Konstnärlig utbildning hade han fått hos Gustav den III:s arkitekt Jean Louis Desprez. År 1802 fick Palmstruch kungligt privilegium på att utge planschverket *Svensk Botanik* som gavs ut i häftesform. Teckningarna gjorde han själv, inte efter tidigare förlagor, utan efter naturen. Gravyrerna utfördes av majoren Carl Wilhelm Venus, men även av honom själv.

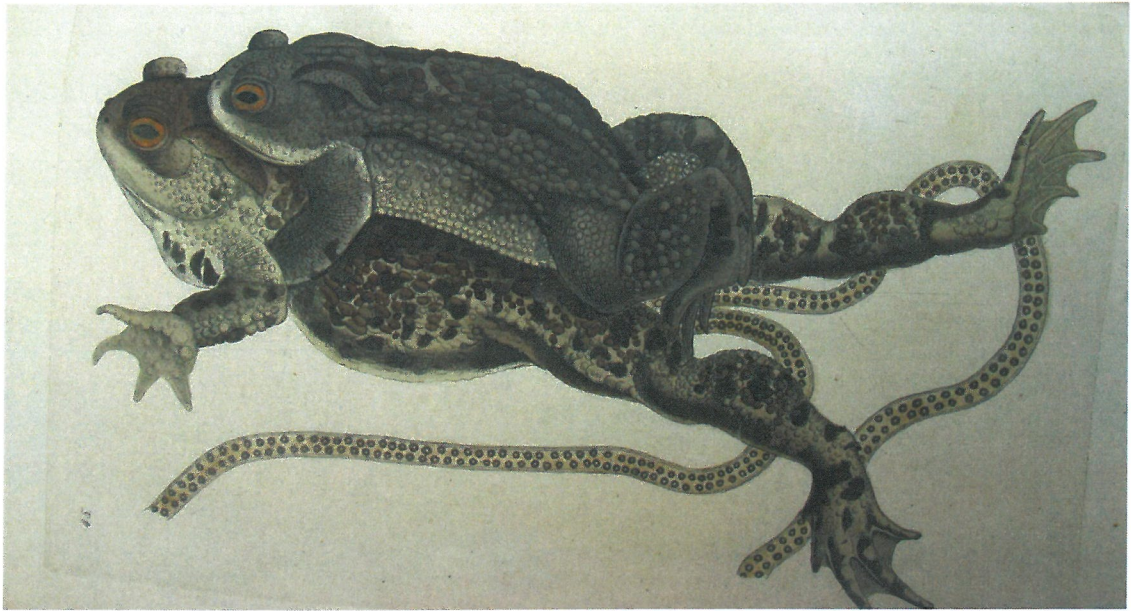
Vargen. Fortfarande beskrivs den som en rovgirig och hemsk varelse.

År 1806 började alltså utgivningen av *Svensk zoologi, eller Svenska Djurens historia med illuminerade figurer*. I likhet med *Svensk botanik* utgavs den i häftesform. De tolv häften kom ut 1806-1825. Författaren till de första häften, Conrad Quensel, dog redan 1806 och hans arbete övertogs av Olof Swartz. När också Palmstruch avled 1811 lämnade major Venus arbetet och privilegiet övertogs av Gustaf Johan Billberg, landskamrer i Visby; som ursprungligen innehafte det och överlät det på Palmstruch. Billberg överlät i sin tur utgivning till Vetenskapsakademien 1822.

Fladdermöss.

Planscherna i *Svensk botanik* och *Svensk zoologi* är handkolorerade. Att färglägga etsningar till planschverk blev en inkomstkälla för framförallt kvinnor. En viss Carolina Acrel färglade 81.633 planscher för *Svensk Botanik* och *Svensk zoologi*. Varje plansch kontrollerades noga och om den inte höll måtte kasserades den.

Vårkänslor i paddornas värld!

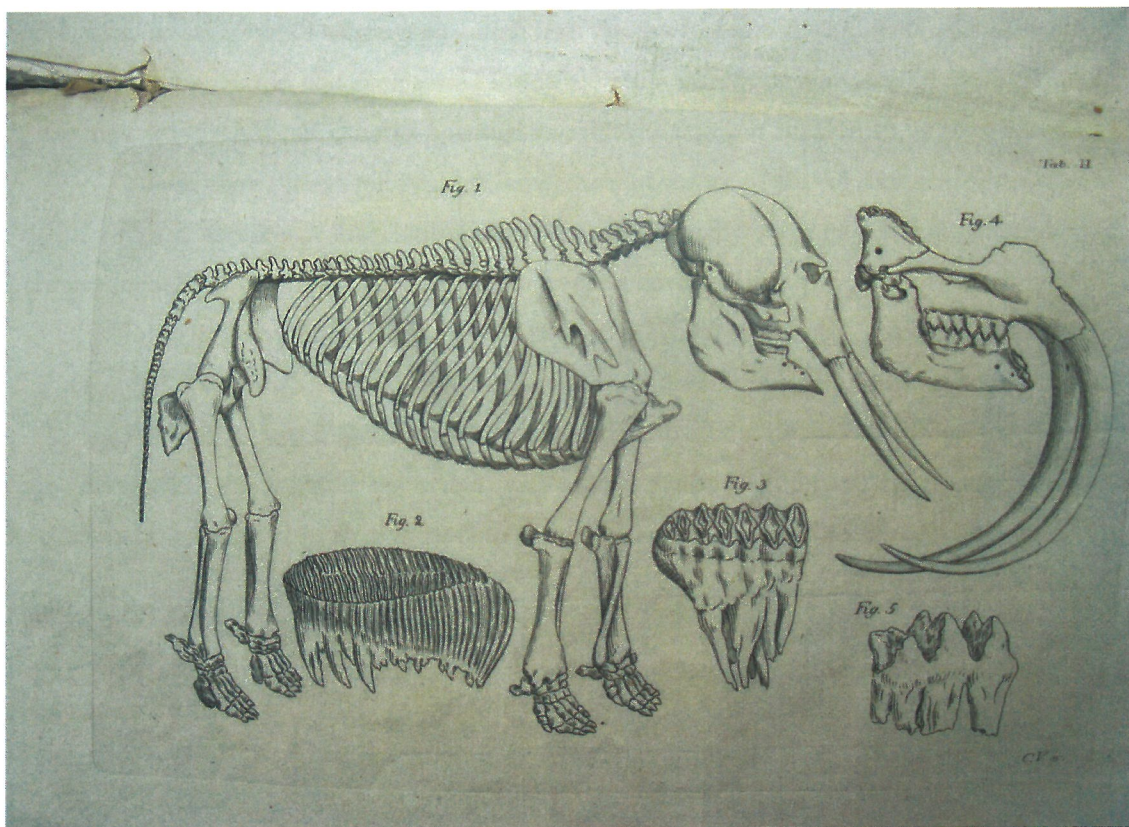
Ekorre med nöt i fast grepp.

Makaonfjärilens olika stadier.

QUENSELS *UTKAST TILL ELEFANTENS NATURALHISTORIA*

Den förste textförfattaren till Svensk Botanik, Conrad Quensel (1767-1806), är också upphovsman till den lilla monografin *Utkast till elefantens naturalhistoria*. Denna lilla skrift som också behandlar den utdöda mammuten är försedd med två planscher signerade Palmstruch (Se omslagsbilden).

Den andra planschen föreställande elefantens skelett och tänder.

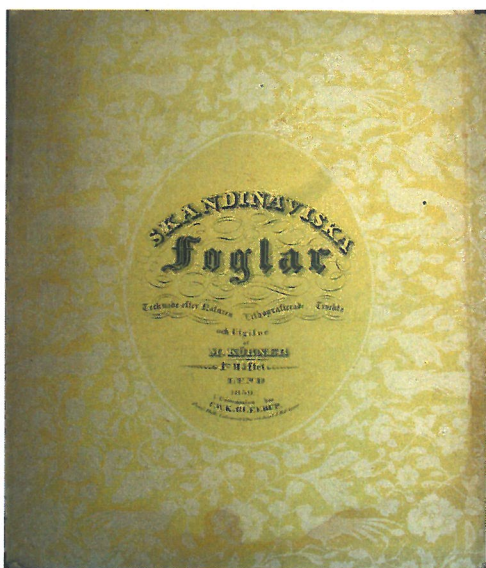
Boken i sin helhet finns att läsa online i Umeå University Library Digital Collection (www.rara.ub.umu.se/bookview).

Conrad Quensels far, Jacob Quensel, var kyrkoherde i Ausås och även konrektor vid Malmö skola. Fadern var liksom Magnus Orrelius hernnhutare. Dessutom var han kunnig i naturalhistoria. Under sitt korta liv hann Conrad Quensel bli filosofie magister i Lund, göra en forskningresa till Lappland, arbeta som amanuens vid Botaniska trädgården i Uppsala, doktorera i medicin vid Uppsala universitet samt arbeta som intendent för Vetenskapsakademins

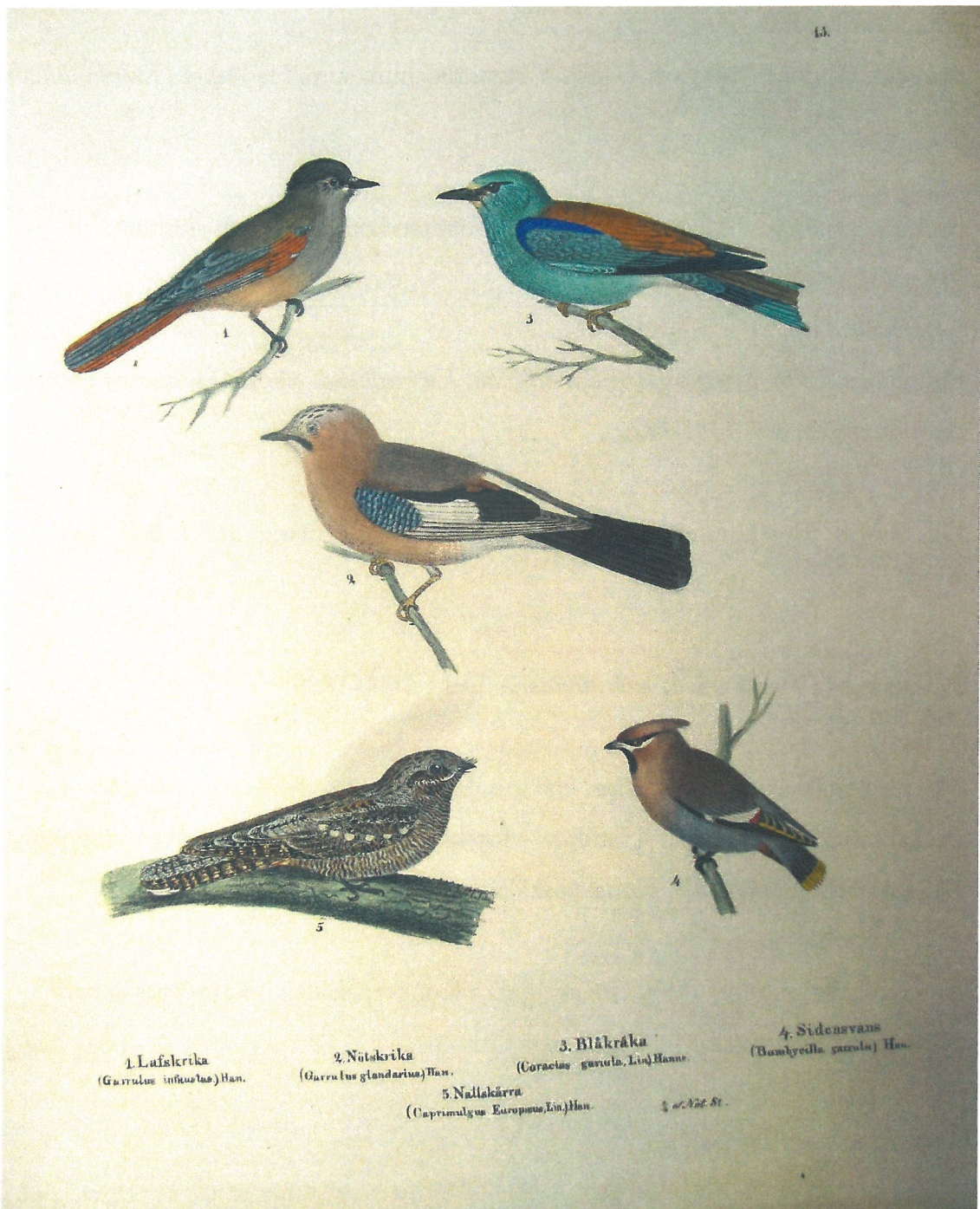
naturaliekabinett i Stockholm (nuvarande Naturhistoriska riksmuseet). Vis sin död arbetade han som lärare i kemi och naturalhistoria vid krigsakademien på Karlberg. Han blev dessutom professor till namnet i naturalhistoria och farmaci 1805.

SKANDINAVISKA FOGLAR AV MAGNUS KÖRNER

Skandinaviska foglar tecknade efter naturen, lithograferade, tryckte och utgifne af M. Körner utgavs med början 1839 i 10 häften. Ur Forsbysamlingen har vi Kuskapskällan endast ett av dess. Planscherna är litograferade och handkolorerade. I arbetet med detta engagerades Körners stora familj. Han hade åtta barn. Körner växte upp nära Viderups slott i Gårdstånga och började tidigt att iakttä fåglar och måla av dem. Hans talang upptäcktes av naturforskaren Gösta Gyllenkrok som gav honom ett stipendium för inköp av konstnärsmaterial och gav honom tillgång till sitt fågelmuseum. Som 15-åring blev han elev hos en akademirittmästare i Lund och fick så småningom anställning av professor Sven Nilsson vid Vetenskapsakademien för illustrationerna till *Skandinaviens fauna*. Den energiske Körner gjorde ensam det som tidigare krävt 5 olika konstnärer: originalmålning, litografering, spegelvänd kalligrafi, stentryckning och färgläggning. Tillsammans startade sedan Sven Nilsson och Magnus Körner 1831 i Lund Körner & co Lithografiskt Etablissement. Körner fick redan i 45-årsåldern synproblem och gick över till den nya fotografitekniken. Det andra arbetet överlät han som nämnts ovan åt familjen. Magnus Körner avled 1864.

Första häftet av Skandinaviska foglar.

Plansch ur Skandinaviska Foglar.

Mer att läsa om Magnus Körner, som inte bara avbildade djur utan också sysslade med topografiska bilder, porträtt, skandinavistiska propagandaplanscher och mycket annat, finns att läsa i Svenskt biografiskt lexikon, där man också kan hitta hänvisningar till speciallitteratur.

REFERENSER

Broberg, Gunnar; "Magnus Orrelius' Historia animalium." I: *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 1968-1969.

Broberg, Gunnar; "Magnus Orrelius, en frihetstida moralist och skribent." I: *Personhistorisk tidskrift* 1967.

Dal, Björn. 1996. *Sveriges zoologiska litteratur. En berättande översikt om svenska zoologer och deras tryckta verk 1483-1920.*

Dal, Björn. "Den känner jag igen! Illustrationer som allmångods." I: *Bild i bok* . 1990.

Frängsmyr, Tore. 2004. *Svensk idéhistoria. Del 1 1000-1809.*

Magnusson, Barbro. 2012. "Eric Havton. Informator – dykerikommissarie – banktjänsteman – rådman – samlare – forskare – donator. Skisser över 'en verklig hederns och ärans man'." *Kunskapskällans Skriftserie Nummer 13.*

Myrgård, Bengt Olof. 1995. "På skattjakt i Kunskapskällan." *Kunskapskällans Skriftserie Nummer 2.*

Svenskt biografiskt lexikon.